

بر سر گنج، از گدایی مرده‌ام
ز آن که اندر غفلت و در پرده‌ام

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال اول، شماره ۳ و ۴
پائیز و زمستان ۱۳۹۳

۳۵

قرآن پژوهی در میراث مکتوب شیعه

بررسی مجموعه «تراث الشيعة القرآني»

● هاجر خاتون قدمی جویباری

دانشجوی دکتری الهیات (علوم قرآن و حدیث) / Hjujbari.2006@gmail.com

چکیده

مجموعه تراث الشيعة القرآني شامل رساله‌های مختصر و کم‌حجم قرآنی از میان نسخه‌های خطی آثار قرآنی شیعه امامیه است. از آن‌جا که این رساله‌ها معمولاً به صورت مستقل، چاپ و نشر نمی‌شود، محققان گردآورنده این مجموعه بر آن شدند که در هر مجلد چند رساله را در کنار هم جای دهند. این مقاله به گزارش و توضیحاتی در معرفی رساله‌ها، مؤلف، و مصحح آن‌ها می‌پردازد. گفتنی است توضیحات این مقاله مبتنی بر هفت جلدی است که از این مجموعه منتشر شده و پرونده این مجموعه همچنان گشوده و مجلدات دیگر در دست تدوین و نشر است.

کلیدواژه

قرآن، آثار قرآنی، شیعه، رساله، نسخ خطی

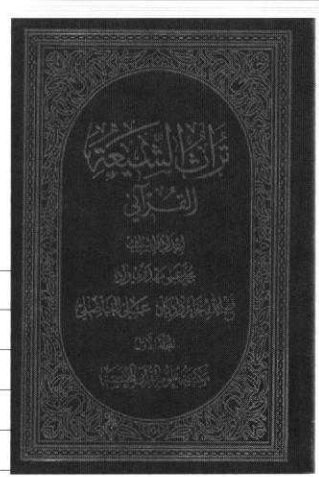
مقدمه

تحقیق منابع و متون قدیمی یک نوع بازگشت به اصالت و هویت خویش و خودباوری است. به قول خواجه شیراز:

سال‌ها دل طلب جام‌جم از ما می‌کرد

آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می‌کرد

احیای آثار گذشتگان، علاوه بر تأثیر زیادی که بر تاریخ علم و شناخت میراث فرهنگی دارد، چه بسا منشأ تحولات بزرگی در بحث‌های علمی نیز می‌شود. در سه دهه اخیر، کتاب‌های فراوانی تصحیح، تحقیق، و چاپ شده‌اند که خود نهضتی در این موضوع به شمار می‌رود. یکی از وظایف مهم و سنگین محققان اسلامی و حوزه‌های علوم دینی احیا و عرضه پسندیده میراث پس‌ارزنده سلف صالح حوزه‌هاست. ستردن گردوغبار غربت از چهره غمبار

■ معرفی اثر

إعداد و إشراف: مهدوی‌راد، محمدعلی؛ نجارزادگان،
فتح‌الله؛ فاضلی، علی، تراث الشيعة القرآني، قم:
کتابخانه تخصصی تفسیر (تاکنون)، ۱۴۲۶ قمری،
۱۳۸۴ شمسی به بعد. مشخصات نشر: قطع وزیری،
۷ جلد شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۰۰-۱۴

دُرهای گرانبهایی که عنوان نسخ خطی و مخطوطات به خود گرفته و گوشه و کنار کتابخانه‌های شخصی و عمومی عزلت گزیده‌اند و همچنان چشم انتظار محققان آگاه، دلسوز، شایسته و پرحوصله هستند، کاری است پس ارزشمند و گران سنگ.

جست‌وجو در میراث گذشته صرفاً یک گردش علمی-تاریخی در میراث گذشته نیست، بلکه بالاتر از این، جست‌وجویی است به دنبال جنبه‌ای گم‌شده از این میراث که می‌تواند ما را در صورت‌بندی آگاهی علمی و معرفتی نسبت به این میراث کمک کند.

احیای تراث، تصحیح و احیاء میراث گذشتگان احیای اندیشه و تفکر عالمان این اقلیم است که ارتباط علمی مؤثری بین عالمان دیروز و اندیشمندان امروز برقرار می‌نماید.

شاید یکی از ذخایر عظیم تمدن اسلامی که ما می‌توانیم تمدن اسلامی را با آن تعریف کنیم نسخه‌های خطی است؛ و ما افتخار می‌کنیم به این که بین کشورهای اسلامی، بیشترین فهرست نسخه‌های خطی در ایران تهیه شده است، تا جایی که دیگر کشورهای اسلامی برای شناسایی نسخه‌های خطی خود به فهرست‌های ما نیاز دارند.

گفتنی است قرآن کریم، علوم حدیث، تفسیر، و علوم قرآن بیشترین سهم را از نسخه‌های خطی در میان علوم مختلف دارند و در این میان، بیشترین نسخه‌های خطی (مصحف‌های خطی) متعلق به قرآن کریم است؛ چه خوب است اگر قدر این گنج بدانیم و همتی کنیم در حفاظت و احیای این آثار.

چه خوش گفته است مولوی:

گفت با خود گنج در خانه من است

پس مرا آنجا چه فقر و شیون است؟

بر سر گنج، از گدایی مرده‌ام

ز آنکه اندر غفلت و در پرده‌ام

تراث الشیعة القرآنی

مجلد نخست

۱. بیان معنی الفاظ القرآن، منسوب به علی بن عبدالله بن عباس، تألیف ذی الکفل بن فتح الله من اعلام القرن العاشر او ما قبله، تحقیق فتح الله نجارزادگان.

این رساله از سبک و سیاق الوجوه و النظائر متأثر است، اما از نظر مضمون با آن تفاوت هایی دارد؛ از جمله این که بر منابع لغوی یا اشعار جاهلی اعتماد نکرده و اختصار و ایجاز را در نظر گرفته است. محقق در پژوهشی پیرامون رساله، از کتاب های دیگر اقتباس نکرده و این رساله در جهات مختلف، مستقل و ابتکاری است.

۲. دلیل علی آن القرآن معجز، تألیف یکی از علمای قرن دهم هجری قمری یا پس از آن، تحقیق: مهدی کرباسی.

مؤلف در این کتاب، مجموعه ای از دیدگاه های عالمان را در مورد وجوه اعجاز قرآن، در حد ایجاز همراه با ارزیابی و نقد آورده است.

۳. السرفی عظمة سورة الفاتحة، نظام الدین احمد گیلانی، تحقیق: محمد جواد محمودی. حکیم الملک نظام الدین احمد لاهیجی گیلانی، در سال ۹۹۳ ق. در لاهیجان پا به عرصه هستی نهاد و پس از طی مقدمات علوم در موطن خویش برای تحصیل در مدارج عالی علمی به اصفهان رفت. او بین سال های ۱۰۲۵ تا ۱۰۳۸ ق. در اصفهان مقیم بوده و به خوشه چینی دانش و معرفت از محضر شخصیت های برجسته علمی وقت، همچون شیخ بهائی (در گذشته به سال ۱۰۳۰ ق.) و میرداماد (در گذشته به سال ۱۰۴۰ ق.) پرداخته است.

وی همچنین بعدها در حدود سال ۱۰۵۵ ق. از سوی سلطان قطب شاه به صدرات و وزارت رسید. در همین ایام، برخی دانشمندان چند اثر ارزشمند به نام «حکیم الملک گیلانی» تألیف کرده اند. او در این ایام فعالیت های علمی چشمگیری داشته و بسیار از آثار او نیز مربوط به همین دوره است.

گیلانی به رغم اشتغالات فراوان در امر طبابت و وزارت در دربار قطب شاهیان، حتی تعلیم فرزندان برخی امرا همچون عطاء الله گیلانی را نیز عهده دار بوده است. او در حیدرآباد دکن مشهور به «گلکنده» یا جایی دیگر در هند به دیار باقی شتافته است.

از جمله آثار او می توان به این موارد اشاره کرد: آداب الصبیان (یا آداب الصبیان) که رساله ای فلسفی به زبان فارسی و در بیان موضوعات و حدود و رسوم علوم است؛ و آداب المتعلمین (یا تعلیم الصبیان یا کیفیة تعلیم الصبیان و تکمیل نفوس الإنسان) (رسالة فی ...) که رساله ای فلسفی به زبان عربی و در بیان موضوعات، غایات، تحصیل، شناخت، حدود علوم، و تکمیل نفوس است همراه با نقل برخی نکات تاریخی و غیره.

در این رساله، مؤلف علل عظمت سورة فاتحه را بر می شمارد. این رساله در عین اختصار، روایات و تحلیل عناصر ارزشی سورة حمد را در بر دارد. نگارنده این رساله مدعی است که سر

عظمت سوره حمد به او الهام شده و شناخت این سر از خصایص اوست، و آن این است که «حمد» در ماده با «محمد» مشترک است و حضرت منشأ کل خیرات و برکات است.

۴. ایناس سلطان المؤمنین باقتباس علوم الدین من النبراس المعجز المبین، تألیف محمد بن علی بن حیدر الحسینی، سید محمدحسین موسوی عاملی، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

سید محمد موسوی عاملی، مشهور به صاحب مدارک ملقب به شمس الدین (۹۴۶-۱۰۰۹ قمری در جبع) از مراجع عام تقلید شیعه بوده است. مهم‌ترین اثر او مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام معروف به مدارک است. از اساتید معروف او پدرش سید نورالدین علی، سید علی صائغ حسینی جزینی، شیخ حسین بن عبدالصمد پدر شیخ بهایی، ملا عبدالله یزدی و مقدس اردبیلی بودند.

صاحب مدارک از جمله علمای شیعه است که به وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت قائل است و در مبحث ولایت فقیه در امور اجتماعی اسلام تصدی و ولایت فقیه جامع الشرایط را لازم دانسته و برای او نیابت قائل است.

با آن‌که او تألیفات زیادی ندارد، آن تألیفات را به کثرت تحقیق آراسته است و تألیفاتش منقح و مهذب و دارای فواید بسیار است. یکی از تألیفات گران‌سنگ او کتاب شریف مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام است. ایشان در این نوشته کتاب شرایع را از اول تا آخر باب حج به صورت تعلیقه و حاشیه شرح کرده است. از ممیزات این کتاب که در شرح شرایع الاسلام محقق حلی نگاشته شده است متانت در استدلال و اعتماد بر روایات مسلم است که مبتنی بر دلایل عقلیه است. کتاب مدارک هر چند ناقص مانده و فقط مبحث عبادات آن در سه جزء تألیف شده، اثری است مورد اعتماد فقها، و از نوشته‌های استوار و فاخر در فقه استدلالی به‌شمار می‌رود.

در این رساله، مؤلف آیات الاحکام را بررسی و تحلیل می‌کند. در این رساله، که نسخه موجود از کتاب است، فقط آیاتی از سوره بقره و اسراء بررسی شده است.

۵. رساله فی اثبات عصمة الائمة الطاهرین، تألیف محمدرفیع بن فرج الجیلانی الرشتی المعروف بالمولی رفیعا، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

این رساله شامل بررسی مؤلف در اثبات عصمت ائمه اطهار براساس آیه ۱۲۴ سوره بقره است: «وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ».

۶. رسائل تفسیری، سید محمد حسینی حسینی طباطبایی اصفهانی، تحقیق: حسین تقی‌زاده. این رسائل، شامل بررسی سه آیه است:

- آیه ۱۲۴ سوره بقره: «وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ»؛ با توجه به این‌که اتمام و پایان این آزمایش‌ها در

اواخر عمر حضرت ابراهیم (ع) بوده است و در نتیجه اعطای مقام امامت در زمانی انجام شده که ابراهیم (ع) پیامبر بوده است، این پرسش مطرح می شود که مقام امامت چگونه مقام و منصبی است که ابراهیم به رغم نبوت و پیامبری اش آن را نداشته و سپس به آن نائل شده است؟

— آیه ۱۸ سورة كهف: «وَوَحَّيْنَاهُمْ أَيَقَاطًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنَقَلْنَاهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشَّمَالِ وَكَلَّمْنَاهُمْ بِأَسْطِ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَ لَمَلَّنتَ مِنْهُمْ رُعْبًا»

— آیه ۲۸۲ سورة بقره: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمْلَ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رَجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكَمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَ أَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفَلَّعُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ يَعْلَمْكُمْ اللَّهُ وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» این آیه، بزرگ ترین آیه قرآن و یک آیه حقوقی است که در آن نکات مهم حقوقی ارائه شده است.

۷. تفسیر آیه/الکرسى، تألیف سلیمان الجرجی من اعلام القرن الثانی العشر، تحقیق: علی فاضلی. شیخ آغا بزرگ طهرانی در کتاب الکواکب المنتشرة فی التمدن الثانی بعد العشرة من طبقات اعلام الشیعة از سلیمان الجرجی به عنوان صاحب تفسیر نقل می کند و تنها قطع های از آن تفسیر را در تفسیر آیه الکرسى دیده است.

جرجی، در این رساله به تفسیر آیه الکرسى و دو آیه بعد از آن از نگاه فلسفی و روایی و عرفانی پرداخته است. او با تکیه بر روایات و سخنان نحویان و برخی اقوال مفسران، این سه آیه را تبیین کرده است و در این رساله، از تفاسیر مختلف شیعه و اهل سنت بهره برده و در موارد مختلفی به جمع بندی نظریات و آرای آنها پرداخته و سپس خود نتیجه گیری کرده است. او با تسلطی که بر روایات و تفاسیر گوناگون داشته، به خوبی توانسته است ضمن نقل آرای مختلف آن چه را خود به آن رسیده است بیان کند و بیشتر آیه الکرسى را با مذاق اهل عرفان و همراه با نکات ارزشمند فلسفی و حکمی به تفسیر نشسته است. از آن جاکه از این تفسیر ارزشمند نسخه های متعددی وجود داشت، نسخه حاضر پس از تصحیح و تطبیق و مقابله سامان یافته است.

۸. النفخة القدسیة فی الأجوبة الحیدریة، تألیف سید حیدر حسینی کاظمی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.

مؤلف این رساله را در پاسخ به پرسش احمد بن محمد شفیع اصفهانی درباره آیه چهارم سورة یوسف نوشته: «إِذْ قَالَ یُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كُوكَبًا وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ». او دیدگاه های مختلف در تفسیر این آیه را نقد و تحلیل کرده است.

۹. مطلع البدر فی تفسیر سورة القدر، میرزا محمد تنکابنی، تحقیق: محمد کاظم.

میرزا محمد فرزند میرزا سلیمان صاحب قصص العلماء یکی از اعلام بزرگ اواخر قرن سیزدهم هجری است. تنکابنی از شاگردان صاحب ضوابط بود. او در کتاب قصص خود شرح حال و ترجمه حدود دویست نفر از علمای بزرگ شیعه را از قرن چهاردهم تا زمان خویش ضبط کرده است. میرزا کتاب قصص العلماء را با ذکر ترجمه استادش سید ابراهیم صاحب ضوابط آغاز نموده و شرحی مفصل نیز از ترجمه صاحب قصص العلماء آورده است. میرزا محمد در بیست و هفتم جمادی الثانی ۱۳۰۲ ق، یعنی اوایل قرن چهاردهم وفات کرد و مدفن او سلیمان آباد است.

میرزای تنکابنی، دانشمندی فاضل و جامع معقول و منقول بود و در موضوعات مختلف، تألیف داشت.

مؤلف این رساله را در شصت عنوان سامان داده و مباحث مختلف ادبی، روایی، کلامی و تاریخی را در ذیل آیه مطرح کرده است.

متذکر است که این کتاب اخیراً تجدید چاپ شده است و در اکثر خانه‌ها موجود است.

۱۰. هدایة الشهادة، میرزا محمد تنکابنی، تحقیق: محمد کاظم.

این رساله، از مؤلف پیشین، درباره آیه هشتم سورة آل عمران است: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ». شیوه تفسیری آن فلسفی و عرفانی و کلامی است.

۱۱. قبسات الطور فی تفسیر آیه النور، مؤلف مجهول، تحقیق: علی فاضلی.

این رساله، در تفسیر آیه ۳۵ سورة نور است: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونِيَّةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ». دقت و ژرف نگری نگارنده در این رساله عیان است.

۱۲. دفع شبهة المخالفين فی آیه الولاية علی إمامة أمير المؤمنين (ع)، علی بن عبدالله تستری بجرانی، تحقیق: مهدی کرباسی.

این رساله به صورت مختصر پرسش‌هایی را طرح کرده، پاسخ می‌گوید که درباره آیه ۵۵ سورة مبارکه مانده، آیه ولایت، وجود دارد: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ».

مجلد دوم

۱. تفسیر سورة اعلی، ابن سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۲. تفسیر سوره اخلاص، ابن سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۳. تفسیر سوره فلق، ابن سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۴. تفسیر سوره ناس، ابن سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۵. تفسیر آیات ۱۱ و ۱۲ سوره فصلت، تحقیق: محسن بیدارفر.

گرایش فلسفی به رویکرد تفاسیری اطلاق می‌شود که در تفسیر از مطالب فلسفی بسیار بهره جسته‌اند و مفسر به سبب علاقه یا تخصص خود نگاهی فلسفی به آیات داشته است؛ فلسفه به وجود و مباحث مربوط به آن می‌پردازد و فیلسوفان با تکیه بر عقل و استدلال، به تحلیل وجود موجودات می‌پردازند.

هرچند توجه به عقل و استدلال از صدر اسلام وجود داشته و قرآن دعوت کننده به تفکر و تعقل است، حرکت فلسفی اصطلاحی در تاریخ اسلام از هنگامی شروع شد که در دوره عباسیان به‌ویژه از زمان منصور و مأمون عباسی — ترجمه آثار یونانی و هندی و فارسی، به زبان عربی شروع شد.

روش فلسفی‌ای که ریشه در افکار ارسطو دارد، «فلسفه مشاء» نامیده می‌شود. از بزرگان این مکتب در بین مسلمانان، بوعلی سیناست که کتاب شفاء او مشهور است و آرای فلسفی وی را بیان می‌کند. مهم‌ترین کتابی که مباحث تفسیری فلسفه مشاء را بیان کرده است، عبارت است از: «تفسیر ابن سینا، تألیف ابوعلی حسین بن عبدالله بن حسین، مشهور به ابن سینا (۳۷۰-۴۳۸ق.)». او در این تفسیر به سوره‌های اعلی، اخلاص، فلق، ناس، آیه نور، و آیات ۱۱ و ۱۲ سوره فصلت و غیره پرداخته است.

۶. تحقیق آیه ۱۱ و ۱۲ سوره فصلت، ملاصدرا، تحقیق: محسن بیدارفر.

گرایش حکمت متعالیه در تفسیر روشی فلسفی و آمیخته‌ای از اشراق و مشاء است. پایه‌گذار این مکتب ملاصدرا شیرازی (وفات ۱۰۵۰ق.) است که کتاب او، اسفار/اربعه، در زمینه فلسفه مشهور است. مهم‌ترین کتابی که مباحث تفسیری حکمت متعالیه را بیان کرده عبارت است از: تفسیر القرآن الکریم (تفسیر صدر المتألهین)، محمد بن ابراهیم صدرالدین شیرازی، معروف به ملاصدرا یا صدر المتألهین. این تفسیر شامل سوره‌های فاتحه، واقعه، یس، اعلی، حدید و جمعه است. ملاصدرا در این رساله به آیات ۱۱ و ۱۲ سوره فصلت نیز می‌پردازد.

۷. الجمع بین الکلام التنبی و الوصی و بین آیتین، علامه حلی، تحقیق: محمدجواد محمودی. ابومنصور جمال الدین، حسن بن یوسف بن مطهر حلی معروف به علامه حلی، از علمای شیعه قرن هشتم قمری بود. نهج الایمان فی تفسیر القرآن، القول الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، ابضاح مخالفه السنة از آثار تفسیری ابن حلی هستند.

۸. تفسیر آیه ۱۵۸ سوره انعام، سید معین الدین محمد حسینی، تحقیق: محمدرضا فاضلی. معین الدین از فقیهان و محدثان و مفسران نامدار سده ۹ قمری بود. در برخی منابع به اعتبار لقب پدرش، صفی الدین، به او نسبت صفوی داده‌اند.

آیه ۱۵۸ سوره انعام چنین است: «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انظُرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ»

در سخنان پیامبر اکرم(ص) و ائمه اطهار(ع) آمده است که این آیه شریفه به وقایع زمان ظهور حضرت مهدی(عج) اشاره دارد. زراره و حمران و محمد بن مسلم از امام باقر(ع) و امام صادق(ع) نقل کرده‌اند:

منظور از بعض آیات پروردگار طلوع کردن خورشید از سمت مغرب و خارج شدن جنبنده‌ای (دابه) از زمین و دجال است. در این زمان کسی که بر انجام گناه اصرار ورزیده و عملی طبق ایمانش انجام نداده باشد، برایش ایمان آوردن بعد از وقوع این آیات، نفعی نخواهد داشت.^۱

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال اول، شماره ۳ و ۴
پائیز و زمستان ۱۳۹۳

۴۲

اهل سنت نیز شبیه این دسته از روایات را نقل کرده‌اند و برخی به قبول نشدن توبه در این روز تصریح کرده‌اند. به ترتیب، آن روز که خورشید از مغرب طلوع می‌کند روزی است که قدرت و سلطنت خدا ظهور پیدا می‌کند و مردم به اجبار به سمت ایمان آوردن سوق داده می‌شوند، ولی نفعی برایشان نخواهد داشت. این رساله شامل بحث‌های تفسیری علمی و حدیثی است.

۹. کشف العوارفی تفسیر آیه الغار، قاضی نورالله شوشتری، تحقیق: محمدجواد محمودی، سید نورالله حسینی شوشتری (ولادت: ۱۳۵۶ ق، شوشتر، وفات: ۱۴۰۱ ق، هند)، معروف به قاضی نورالله شوشتری یا شهید ثالث، فقیه اصولی، متکلم جدلی، محدث رجالی، و شاعر و عالم شیعه در عهد صفویه بود. او در هند کشته شد. امروز مزار او در آگرا هندوستان زیارتگاه مسلمانان علاقه‌مند شبه قاره است.

این رساله درباره آیه ۴۰ سوره توبه است: «إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَآتَاهُ بَجُودٍ لَمْ يَسْأَلْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»

«اگر او را یاری نکنید خداوند (او را یاری خواهد کرد، همان گونه که در مشکل ترین ساعات او را تنها نگذارد) آن هنگام که کافران او را (از مکه) بیرون کردند درحالی که دومین نفر بود (و یک نفر همراه او بیش نبود) در آن هنگام که آن دو در غار بودند و او به هم سفر خود می‌گفت غم مخور خدا با ماست! در این موقع خداوند سکینه (و آرامش) خود را بر او فرستاد و با لشکرهایی که مشاهده نمی‌کردید او را تقویت نمود و گفتار (و هدف) کافران را پائین قرار داد (و آن‌ها را با شکست مواجه ساخت) و سخن خدا (و آئین او) بالا (و پیروز) است و خداوند عزیز و حکیم است.»^۲

ماجرای مصاحبت ابوبکر با پیامبر (ص) در این سفر و اشارات سر بسته‌ای که در این آیه به این موضوع شده در میان مفسران شیعه و اهل تسنن بحث‌های مختلفی برانگیخته است. غیر از این کتاب تفسیر، تفسیرهای چندی از شهید قاضی نورالله شوشتری یاد کرده‌اند که عبارت‌اند از:

الحاشیة علی تفسیر البیضاوی الکبیر، شامل حواشی و تعلیقات بر تفسیر بیضاوی است که در آن، تفسیر و تأویل آیات با مطالب کلامی و حکمی ممزوج شده است و با روح عرفانی، ضمن بیان عقاید علمای دیگر چون ابوالفتوح رازی و امام فخر رازی و جلاله زمخشری با استشهاد از اشعار عربی و فارسی نگاشته است. نسخه‌هایی از این تفسیر از جمله در کتابخانه مدرسه سپهسالار (شماره ۲۰۹۵) موجود است؛

الحاشیة علی تفسیر البیضاوی الصغیر، که به شیوه تفسیر قبلی ولی مختصر از آن است. شیخ آقازرگ تهرانی و عبدالله افندی می‌گویند قاضی نورالله مانند شیخ بهائی دو حاشیه بر تفسیر بیضاوی دارد؛

الحاشیة علی کنز العرفان، حواشی و تعلیقاتی است بر تفسیر کنز العرفان؛

انس الوحید فی تفسیر سورة التوحید، در بیان و شرح سورة توحید که به شیوه کلامی نگاشته شده است؛

مونس الوحید فی تفسیر آیه العدل والتوحید، در شرح و بحث راجع به آیه ۱۸ سورة آل عمران؛ تفسیر القرآن قاضی نورالله تستری، که آیت الله مرعشی در مقدمه احقاق الحق می‌گوید: «در چند مجلد که در نوع خود عجیب و بی نظیر است»^{۱۰}؛

التنویر فی آیه التطهیر، در شرح و بسط آیه ۳۳ سورة احزاب: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا»؛

السحاب المطیر فی تفسیر آیه التطهیر، که در آن آیه تطهیر را تفسیر کرده است و بیان مفسران را که در مورد اهل التطهیر بر سه قول هستند، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. گفته‌اند غیر از این تفسیر است، ولی شاید هم متحد باشد.

۱۰. مونس الوحید فی تفسیر آیه العدل والتوحید، قاضی نورالله شوشتری، تحقیق: محمد جواد محمودی.

مونس الوحید فی تفسیر آیه العدل والتوحید، در شرح و بحث راجع به آیه ۱۸ سورة آل عمران (شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ) است که اعتراضات تفتازانی را بر زمخشری رد کرده و می‌گوید: «ولو العلم» مراد همانا علمای عدل و توحید هستند که در شهادت به عدل و توحید پروردگار با ملائکه مشارکت دارند.

۱۱. تفسیر سورة اخلاص، نصیرالدین محمد لاهیجی، تحقیق: محمد جواد محمودی.

آیت الله مرعشی نجفی (رحمة الله علیه) در مقدمه کتاب احقاق الحق تصنیفات این بزرگ مرد عرصه سیاست و نگارش را ۱۴۰ کتاب ذکر می‌کند که به برخی از فهرست این گنجینه

گرانبها اشاره می‌شود: *احقاق الحق*، *أجوبة مسائل السيد حسن الغزنوی*، *الزام النواصب فی الردّ عی میرزا مخدوم القام الحجدردّ ابن حجر*، *بحر الغزیر فی تقدیر ماء الکثیر* در تفسیر آیه رؤیا، آیه ۱۰۰ سوره یوسف، و تفسیر القرآن در چند جلد که در نوع خود بی‌نظیر است. محقق این رساله، مقدمه‌ای مفصل درباره زندگی مؤلف آورده است.

مجلد سوم

۱. رساله حول القرآن، سید محمد علی لاریجانی شاه‌آبادی، تحقیق: احمد احمدی. این رساله درباره قرآن و وجه تسمیه و مضامین پیرامون آن است. نویسنده از دانشمندان قرن سیزدهم هجری قمری و از شاگردان آیت‌الله سید محمدباقر شفتی است. شدت علاقه و محبت میان استاد و شاگرد را از مقدمه آن می‌توان دید؛ به گونه‌ای که می‌توان رساله را تقریر افادات استاد دانست.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال اول، شماره ۳ و ۴
پائیز و زمستان ۱۳۹۳

۴۴

۲. تفسیر سوره حمد، محمد صالح بن عبدالواسع حسینی خاتون‌آبادی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.

آقا میر محمد صالح بن عبدالواسع حسینی خاتون‌آبادی (وفات ۱۱۱۶ ق.) از دانشمندان نیمه دوم قرن یازدهم و آغاز قرن دوازدهم قمری، داماد علامه مجلسی، و صاحب شرح استبصار، روادع النفس، حقائق المقربین و غیره است. او که شیخ الاسلام اصفهان بوده، در تألیف رساله‌اش از تفسیر بیضاوی و تفسیر صافی بهره گرفته است.

۳. الکوکب الدرّی، فاضل هندی، تحقیق: صاحب ملکوتی.

نویسنده رساله، بهاء‌الدین محمد بن تاج‌الدین حسن بن محمد اصفهانی مشهور به فاضل هندی یا فاضل اصفهانی از مفاخر فقهی قرون یازدهم و دوازدهم قمری در اصفهان بوده است. آثار او، دقت نظرش را نشان می‌دهد.

مهم‌ترین اثر او کتاب کشف اللثام در قواعد الاحکام در فقه استدلالی و در شرح قواعد علامه حلی است که بزرگان فراوانی از جمله صاحب جواهر و سید علی صاحب ریاض در تألیفات خود از آن استفاده برده‌اند و به آن استناد کرده‌اند. قبل از فاضل هندی، استادش، محقق کرکی، شرح قواعد را تا باب نکاح نوشته بود و فاضل هندی راه استادش را در نوشتن شرح بقیه کتاب ادامه داد. نویسنده پس از اتمام شرح کتاب دوباره به اول برگشته، بخش‌های حج و طهارت و نماز را دوباره شرح می‌دهد. اهمیت این کتاب به آن حد است که گفته شده وقتی این کتاب نزد آیت‌الله محمدحسن نجفی نبود چیزی از جواهر را نمی‌نوشت.^۴ در برخی از آثار فاضل هندی آمده است که وی هشتاد تألیف درباره موضوعات مختلف علوم اسلامی نگارش کرده است.

گرایش و تبحر وی در فقه و اصول بود. او در زمینه‌های عقاید، کلام، تفسیر، و غیره به تلخیص و شرح آثار پیشینیان پرداخت. برخی از شرح‌های وی مانند کشف اللثام چنان عمیق

و مبسوط است که خود تألیفی مستقل به حساب می‌آید. از جمله کارهای تفسیری او تنظیم بخش‌های تفسیری کتاب/مالی سید مرتضی است. فاضل هندی در تلخیص برخی متون نحوی نیز کوشش بسیاری نمود.

شمار آثار او را تا ۱۵۰ کتاب و رساله نوشته‌اند. تعدادی از آثار او عبارت‌اند از تفسیر قرآن، التمهید (در علم بلاغت)، چهار آئینه (این کتاب به زبان فارسی است و این مباحث را دربرمی‌گیرد: اثبات خدا، اجماع امت بر امامت غیر معصوم ملازم کفر است، تفسیر آیه ۴۰ سوره توبه، و اثبات عصمت آل عبا)، حاشیه بر شرح مواقف، شرح هدایه، رساله عدم وجوب نماز جمعه در زمان غیبت امام(عج) و غیره.

این کتاب تلخیصی از دو کتاب سید مرتضی، غرر الفوائد و تنزیه الانبیاء، است با تهذیب، تنقیح، افزایش، کاهش، نقد، ایضاح، رد، و قبول. دو کتاب شریف یادشده از سید مرتضی سرشار از بحث‌های تفسیری است که نویسندگان بحث‌های فراوانی به آن افزوده و آن‌ها را از هم تفکیک کرده است.

۴. نور/آنا آنزلناه، محمدعلی حائری سنقری، تحقیق: کاظم محمودی.

شیخ محمدعلی فرزند شیخ محمدحسن همدانی سنقری حائری از علمای کربلای معلی است که در روز هفتم جمادی‌الاولی سال ۱۲۹۳ ق. در کربلای معلی به دنیا آمد. مرحوم سنقری حائری پس از بازگشت از سنقر به حائر مقدس اباعبدالله (ع) گوشه‌نشینی اختیار کرد و در خانه مشغول تألیف و استنساخ و کتب مهم شیعی شد و درس عمومی نیز نداشت. نتیجه این زحمات تألیف بیش از ۲۰ عنوان اثر در زمینه‌های مختلف فقهی، حدیثی، کلامی و تفسیری بود که برخی از این آثار به امضا و تقریظ علمای بزرگ و مراجع شیعه رسیده است، و این بیانگر قوت این آثار است.

مرحوم سنقری تمام آثار خود را به کتابخانه مرحوم سید محمدرضا طبسی حائری سپردند که هم‌اکنون این کتابخانه نزد فرزند ارشد و وصی آن مرحوم، آیت‌الله سید محمدعلی طبسی حائری، نگهداری می‌شود.

نویسندگان، از فقها و محققان قرن چهارم قمری است و رساله او، تفسیری روایی از سوره قدر است.

مجلد چهارم

۱. رساله فی اثبات تواتر القرآن، شیخ حرّ عاملی، تحقیق: فتح‌الله نجارزادگان.

این رساله را شیخ حرّ عاملی، صاحب وسائل الشیعه، در پاسخ به شبهات یکی از عالمان معاصر خود در رد ادعای او مبنی بر تحریف قرآن و اینکه به متواتر بودن قرآن خدشه وارد می‌کرد، نگاشته است. این کتاب در اصل یکی از مهم‌ترین نوشته‌های کوتاه حرّ عاملی است که تاکنون، چنان‌که باید به آن توجهی نشده است.

در این کتاب، شصت دلیل در چهار فصل تنظیم شده است. فصل نخست در اثبات تواتر

قرآن است. دومین فصل درباره اخباری است که بر سلامت قرآن از تحریف دلالت دارند. فصل سوم در بیان شبهات نویسنده معاصر درباره جمع قرآن و اختلاف قاریان است. در پایان، فصل چهارم است که در بیان شبهات و دفاع از تواتر قرآن است.

۲. *أجوبة مسائل الشاه فضل الله*، شیخ بهاء الدین محمد عاملی، معروف به شیخ بهایی، تحقیق: مهدی کرباسی.

شیخ بهاء الدین محمد عاملی، یکی از بزرگان و مفاخر و نوابغ اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری قمری است که در جامعیت و تنوع علوم و دانش، کم‌تر نظیری برای او می‌توان پیدا کرد. او یکی از جامع‌ترین افراد روزگار خویش در وسعت معلومات و تنوع اطلاعات بوده است، از این نظر برجستگی مشخصی در میان فقها و دانشمندان کسب کرده است و اگر او را نادره‌ای از نوادر و نابغه‌ای از نوابغ نامیده باشیم، راه مبالغه نپیموده‌ایم.

شیخ بهایی در زمینه‌های مختلف اطلاعات و آگاهی دارد و همین آگاهی و وسعت معلومات، نوعی جاذبیت به آثار او بخشیده است؛ جذاییتی که کتاب‌ها و تألیفات او را از میان انبوه آثار گذشتگان، به صورت کتاب روز و مورد علاقه درآورده است. فی‌المثل در کتاب *اربعین* که یک کتاب حدیثی و فقهی است از مسایل ریاضی و هیأت نیز استفاده کرده است و آن‌ها را به صورت روشن و ملموس در اختیار خواننده قرار داده است.

شیخ بهایی در دوازدهم ماه شوال سال ۱۰۳۰ق. در شهر اصفهان درگذشت.

این رساله شامل بحث در مورد سه آیه است:

- آیه ۱۰۲ سوره بقره: «وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ وَ مَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَ لَكِنَّ الشَّيَاطِينُ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السَّحْرَ وَ مَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَ مَارُوتَ...»، با تعرض به کلام بیضوی و فخر رازی در باب دو ملک که در بابل فرود آمدند.

در این آیه تحریف‌هایی صورت داده‌اند که متأسفانه این نقل‌های تحریف‌شده هم به برخی متون شیعه راه یافته است و هم متون اهل سنت. با این که انتظار می‌رفت با روشنگری‌های اهل بیت و تفسیرهای آنان و تعیین اصول و مبانی تفسیری از سوی ایشان، این گونه نقل‌ها به منابع حدیثی و تفسیری شیعه راه پیدا نکند.

خلاصه این نقل چنین است: فرشتگان به خاطر فسادگری آدمیان، برخداوند خرده گرفتند که چرا چنین موجود فسادگری را آفریده است! آنان از خداوند خواستند تا عذابی نازل کند و همگان را نابود کند. خداوند برای اثبات نادرستی پندار آنان، از فرشتگان خواست تا دو فرشته را به نمایندگی برگزینند و آنان هاروت و ماروت را برگزیدند. خداوند آن دو فرشته را به زمین فرستاد و صفات انسانی به ایشان عطا کرد؛ آن دو در زمین با زنی زیبا صورت، روبه رو شدند و دل باختند و حاضر شدند که برای هم آغوشی با او، هم مشرک شوند و هم شراب بنوشند و هم قتل نفس کنند و در آخرین مراحل به آن زن دست نیافتند و او از دید آنان پنهان شد.

خداوند به این دو فرشته ندا داد که شما در یک نیم‌روز، چهار گناه بزرگ انجام دادید: بت‌پرستی، شرب خمر، قتل نفس، اهتمام به زنا؛ پس چگونه برآدمیان عیب می‌گیرید و خود

را منزّه می‌دانید؛ از سوی دیگر خداوند آن زن را به صورت ستاره زهره، مسخ کرد؛ زیرا نام آن زن نیز زهره بود. سپس خداوند آن دو فرشته را مخیر ساخت تا یا عذاب دنیوی را تحمل کنند یا کیفر اخروی را. آن دو عذاب دنیا را برگزیدند و از این رو در چاه بابل همواره معذب هستند.^۵ بیضاوی این داستان را ساخته و پرداخته یهود شمرده است.

آیه ۳۷ سوره ابراهیم: «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرَ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْنِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ»؛ در بحث بنای کعبه توسط حضرت ابراهیم (ع)؛

آیه ۲۶ سوره نور: «الْحَبِيبَاتِ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتِ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ»؛ در بحث در قصه افک. آیات ابتدایی سوره نور درباره قضیه‌ای است که به داستان افک معروف است. درباره این داستان دیدگاه‌های مختلفی بین شیعه و اهل سنت وجود دارد. اهل سنت این داستان را در مورد عایشه همسر پیامبر اسلام (ص) و دختر ابوبکر می‌دانند، اما تعدادی از محققان و مفسران شیعه مصداق آن را ماریه قبطیه می‌دانند.

۳. تفسیر سوره اخلاص، شمس‌الدین محمد جیلانی، تحقیق: مهدی کرباسی. بحث در تفسیر سوره اخلاص به شیوه فلسفی.

۴. أسرار البسملة، سید محمد مهدی بن سید محمد جعفر موسوی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.

اشاره به اسرار، رموز و دقایق ذکر شریف «بسم الله الرحمن الرحيم» همراه با بحث روایی و اقوال مفسران و بحث‌هایی در توحید.

۵. ستر الآیات، سید محمد موسوی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.

شامل تفسیر بیست آیه از آیات مشکل قرآن، از جمله آیه ۱۸۸ سوره اعراف — که ظاهر آن علم غیب را از پیامبر (ص) نفی می‌کند و وجه جمع آن با آیات ۲۶ و ۲۷ سوره جن که علم غیب را برای حضرتش اثبات می‌کند. بحث‌ها بر مبنای جمع میان شیوه عقلی و نقلی انجام شده است.

به موجب آیه ۱۸۸ سوره اعراف: «قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسْنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ». علم غیب از مختصات خدایی است و کسی جز او راهی به علم غیب ندارد و انبیا و اولیا و غیر ایشان، هر که باشد، از علم غیب بهره‌ای ندارند، اما در آیات ۲۶ و ۲۷ سوره جن: «عَالَمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهَرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا، إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا»، خدای متعال تسلط بر غیب را از غیر خود نفی می‌کند و در عین حال رسول را استثنای می‌کند و استثنا را مقید به دنیا و غیر دنیا نمی‌کند؛ پس ممکن است رسول خدا در حال حیات و بعد از ممات به حسب خواست خدا و تعالیم الهی، از غیب اطلاع داشته باشد. مؤید این نکته این است که

در هر جای قرآن که از رسول علم غیب نفی می‌شود، وحی را کنار آن می‌گذارد؛ مانند آیه ۹ سوره احقاف و آیه ۱۸۸ سوره اعراف.

۶. *أسرار سورة التوحيد*، سید محمد موسوی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.
این رساله با روش عقلی ذوقی درباره سوره توحید سخن می‌گوید.

۷. *تفسیر آیه النور* (آیه ۳۵ سوره نور) و دو آیه پس از آن، شامل اخبار رسیده درباره آن‌ها و نقل و نقد برخی از آرای فخر رازی و صاحب مجمع البیان.
فخر رازی در تفسیر نور می‌گوید:
ان النور اسم لهذه کیفیة الّتی یضادها الظلام، و یمتنع أن یکون الحق سبحانه ذلک ۶.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال اول، شماره ۳ و ۴
پائیز و زمستان ۱۳۹۳

۴۸

وی بر این استدلال خود چهار دلیل اقامه کرده است: ۱. از آنجا که نور به این کیفیت هم عارض می‌شود و هم زایل می‌شود، اطلاق آن بر خداوند محال است؛ ۲. اجسام در جسمیت مساوی هستند و در روشنی و تاریکی مختلف؛ پس روشنایی کیفیتی است که قائم به جسم است و محتاج به آن و واجب الوجود منزّه از نیاز و احتیاج است؛ ۳. نور ضد و منافی با ظلمت است و برای خداوند ضد و همانندی نیست؛ ۴. اضافه نور در «مثل نوره» به خداوند اگر همین نور باشد، اضافه شیء به نفس لازم می‌آید و این محال است؛ پس خداوند نور نیست و بنا به این کیفیت نیز نور نامیده نمی‌شود، چون این کیفیت جز برای اجسام اثبات نمی‌شود.^۷
از مجامع روایی اهل سنت و شیعه برمی‌آید که بیشتر مفسران منظور از نور را هدایت الهی دانسته و نور را به معنای هادی گرفته‌اند؛ یعنی خداوند اهل آسمان‌ها و زمین را به آنچه مصلحت آن‌هاست، راه می‌نماید.^۸

مجلد پنجم

۱. *حاشیة زبدة البیان*، میرفیض الله تفرشی، تصحیح: علی اکبر زمانی نجاد.
تفسیر *زبدة البیان* اثری غنی و گرانبار از مقدس اردبیلی است که در زمینه موضوعی آیات الاحکام به رشته تحریر درآمده است.

مؤلف *حاشیة زبدة البیان*، میرفیض الله بن عبدالقاهر بن ابی اللعام حسینی تفرشی معروف به میرفیض الله تفرشی از اکابر علمای شیعه امامیه و فقهای بنام آن روزگار بود. او در قرن دهم هجری قمری در شهر تفرش به دنیا آمد. میرفیض الله از سلسله سادات تفرش و هم‌شاگردی و معاصر میرعلام تفرشی و از شاگردان مقدس اردبیلی بود. از جمله آثار اوست: *تعلیقه بر آیات الاحکام* یا *زبدة البیان* محقق اردبیلی است که همراه با *زبدة البیان* در سال ۱۳۰۵ ق. و ۱۳۶۸ ق. به صورت چاپ سنگی منتشر شده و نسخه‌های دیگری از آن نیز با حواشی او موجود است؛ *الاربعون حدیثاً یا رسالة فی اربعین حدیثاً فی سوء عاقبة المعاندین لاهل البیت* که در ۱۳۱۳ ق. تألیف و در ۱۳۱۴ ق. همراه با *نشر اللئالی* چاپ شده است؛ *تعلیقات بر بخش الهیات از شرح*

ملاعلی قوشچی برتجريد الکلام نصيرالدين طوسی وغيره.

گفتنی است، حاشیه زبده البیان در اذریعه و مجله تراثنا و برخی فهرست های نسخ خطی به فیض کاشانی نسبت داده شده است که این بعید است و مقصود فیض الله تفرشی است، نه فیض کاشانی!

۲. حاشیه زبده البیان، ملا محمد بن عبدالفتاح سراب تنکابنی، تصحیح: علی اکبر زمانی نجاد. ملا محمد بن عبد الفتاح تنکابنی مشهور به فاضل سراب از علما، فقها، محدثان، متکلمان و دانشمندان نامدار شیعه در اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری قمری است. او در حدود سال ۱۰۴۰ ق. در روستای سراب از توابع تنکابن متولد گردید.

او بیش از سی عنوان کتاب، رساله و حاشیه از خود برجای گذاشته است که نزدیک به نیمی از آن ها مربوط به مباحث فلسفی و کلامی است؛ از جمله می توان به این موارد اشاره کرد: سفینه النجاة، ضیاء القلوب، اثبات الصانع القدیم بالبرهان القاطع القویم، رساله حجتیه الاجماع و خبر الواحد، رساله در اصول دین و عقاید، رساله فی صلاة الجمعة و قول بوجوبها العینی وغيره.

حاشیه زبده البیان، حاشیه ای مختصر است با عناوین «قوله - قوله» بر کتاب زبده البیان فی احکام القرآن معروف به آیات الاحکام ملا احمد مقدس اردبیلی. این حاشیه را فرزند مؤلف، ملا محمد صادق تنکابنی، به دستور پدرش از نسخه وی تدوین کرده و جداگانه نوشته است. خط نسخه ها و عناوین شگرف آن تصحیح شده است. روی برگ اول، تاریخ وفات مؤلف به خط فرزندش ملا محمد صادق و شهادت فرزند برادرش محمد رضا بن محمد باقر تنکابنی بامهر مربع وی و تملک محمد قمی (میرزا محمد ارباب) به تاریخ ۱۳۰۸ ق. بامهر بیضوی «عبد محمد بن صادق» دیده می شود.

۳. الدرر الغیبه فی تفسیر آیام الله فی القرآن، محمد بن مقیم الدرزی البارفروشی المازندرانی، تحقیق: حمید الاحمدی الجلفائی.

محمد بن مقیم الدرزی البارفروشی المازندرانی، معروف به ملا حمزه شریعتمدار، از علمای مازندران بود که در علوم فقه و اصول و رجال و حدیث و کلام و نیز اکثر علوم غریبه تبحر داشت.

این رساله شامل تفسیر سی آیه از آیات قرآن است.

مجلد ششم

۱. الفریده الإجمالی، محمد تقی بن محمد علی المراغی الغروی، تحقیق: فتح الله نجارزادگان و سید علی سادات حسینی.

محمد تقی بن محمد علی المراغی الغروی، از علمای قرن سیزدهم قمری است و به بیان مؤلف، این تفسیر را در سن بیست سالگی نگاشته است.

این رساله در تفسیر سورة حمد است و در آن مباحث ادبی و تفسیری و روایی این سوره بیان می‌شود.

مؤلف در این رساله در ذیل آیه شریفه «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ»، احادیث بسیاری را در فضایل ائمه (ع) و این که مقصود از صراط راه آنان است، بیان می‌کند.

۲. التفسیر الوجیز، احمد بن حسن بن علی الحرّ العاملی، تحقیق: محمد کاظم محمودی. احمد بن حسن، نیز از عالمان امامی بود و به تاریخ‌نگاری علاقه خاص داشت. او کتابی در تفسیر قرآن، دو اثر تاریخی، حاشیه‌ای بر المختصر النافع و چند اثر دیگر تألیف کرده است. کتاب الدر المنسوخ فی أخبار الأنبياء و الأوصیاء و الخلفاء و الملوك او تاریخ عمومی است که در آن به ذکر حوادث تا سال ۸۰۶ ق. پرداخته است.

به‌شیوه قدما، روش تفسیری مؤلف بیان اختصار است. او در تفسیر خود، از مؤلفانی همچون شیخ صدوق و شیخ طوسی و سید مرتضی، و مصادری چون تفسیر قمی، تفسیر ثعلبی، جوامع الجامع طبرسی، و تفسیر بیضاوی، تفسیر مجمع البیان طبرسی اقوالی را بیان می‌کند. او در مقدمه می‌گوید این تفسیر به جهت استفاده آسان در سفرو حضر مختصراً بیان شده است.

مجلد هفتم

این مجلد شامل تألیفاتی در حوزه علوم قرآن و تفسیر قرآن است.

قسم اول: علوم قرآن

۱. العجالة فی مقطعات القرآن، علامه شیخ سلیمان البحرانی الماحوزی، تحقیق: محمد کاظم محمودی.

علامه شیخ سلیمان البحرانی الماحوزی، از علمای قرن دوازدهم قمری است. او تألیفات متنوعی در حوزه‌های فقه و کلام و اخلاق و حدیث و رجال و منطق و فلسفه و نحو و تاریخ دارد. مؤلف پس از ذکر چهار مقدمه به مبحث حروف مقطعه در قرآن می‌پردازد.

قسم دوم: تفسیر القرآن

۲. غرر الغرر و درر الدرر، عبدالرحمان بن محمد ابن عتائقی، تحقیق: صاحب ملکوتی ابن عتائقی حلی (متوفی ۷۸۶ هجری قمری)، از دانشمندان قرن هشتم حله و صاحب آثار فراوانی است که بیشتر آن‌ها تاکنون چاپ نشده است. یکی از آثار چاپ‌نشده او خلاصه‌ای است که از تفسیر علی بن ابراهیم قمی (دانشمند شیعی قرن چهارم هجری قمری) فراهم آورده و نزدیک به صدوپنجاه مورد تعلیقه بر این تلخیص افزوده است.

در این گفتار ۵۶ تعلیقه از ابن عتائقی در مباحث تفسیری و ۱۷ تعلیقه او در مباحث فقهی تفسیر قمی، و بر اساس دو نسخه خطی از کتاب ابن عتائقی آمده است. تنها اثر چاپی او کتاب الناسخ و المنسوخ است که در ۱۹۷۰م. در نجف به کوشش عبدالهادی فضیلی به چاپ رسیده

است. ابن عثاقی در این کتاب، ضمن بیان معنای نسخ و انواع آن به بررسی آیات منسوخ پرداخته است.
غرر الغرر و درر الدرر، مختصر الامالی سید مرتضی است.

۳. حاشیه تفسیر بیضاوی، ابی طالب بن میرزا بیگ موسوی فندرسکی، تحقیق: علی کرباسی و محمد کاظم محمودی.

ابی طالب بن میرزا بیگ فندرسکی (۱۰۴۱ق.) از شاگردان علامه مجلسی بود. او مردی فاضل و شاعر بود آثار متعددی دارد؛ از جمله بر التکمله فی الشرح والتذکره، اثر شمس الدین محمد خفری، که خود شرحی است بر تذکره الهیه خواجه نصیرالدین طوسی، حاشیه‌ای نگاشته است و همچنین رسایل متعدد دیگری در فنون و علوم دارد.

۴. کتاب انوار التنزیل و اسرار التاویل معروف به تفسیر بیضاوی در قرن هفتم قمری و به زبان عربی نوشته شده است. این کتاب تألیف ناصرالدین عبدالله بیضاوی، حکیم، متکلم، مفسر، محدث و مورخ ایرانی و قاضی و فقیه شافعی با گرایش اشعری مسلک است.

این تفسیر تطبیق آیات قرآن با قواعد نحویه است، و در آن موارد مربوط به اعراب و معانی و بیان و حکمت و کلام از کشاف زمخشری و تفسیر کبیر فخر رازی آمده است. این تفسیر که به اتفاق آراء اهل نظر در میان تفاسیر کم حجم قرآن کریم است از محققانه ترین تفاسیر هاست و سالیان دراز یکی از کتاب‌های درسی مجامع دینی بوده است. گزیده گویی، اجتناب از بحث‌های استطرادی، و دقت فراوان در تبیین مباحث از ویژگی‌های این تفسیر است.

در طبقه بندی تفاسیر اهل سنت، تفسیر بیضاوی از جمله تفاسیر به رأی ممدوح به شمار می آید. این کتاب در حقیقت در برابر کشاف زمخشری به نگارش درآمده، و گرایش به فکر اشعری از نکات بارز این تفسیر است.

رساله‌های فارسی قرآنی شیعه

مجلد اول با عنوان میراث قرآنی شیعه (رساله‌های فارسی قرآنی شیعه)

۱. تفسیر آیه الکرسی، فخرالدین محمد سماکی، تحقیق: مهدی کرباسی.
فخرالدین محمد سماکی از فلاسفه، نامدار قرن دهم و از شاگردان غیاث الدین منصور دشتکی است. امیر فخرالدین محمد (احمد) بن حسین حسینی سماکی استرآبادی (۹۱۸-۹۸۴ق.)، مشهور به محقق، از سادات قریه سماک استرآباد بود. او در محضر امیر غیاث الدین منصور شیرازی تحصیل علم کرد. اوایل شیخ الاسلام سبزواری شد و بعد به دربار شاه طهماسب رفت و به منصب وزارت رسید. او در قزوین مدرسه ای داشت و ضمن کارهای دیوان دولتی، در آنجا تدریس می کرد. هر روز بسیاری از طلاب علوم معقول و منقول به درس او می رفتند و استفاده می کردند.

اسکندر بیک منشی در کتاب عالم‌آرای عباسی از او به عنوان یکی از علمای اعلام و فقه‌های

گرامی عصر یاد می‌کند و می‌گوید: «همه‌روزه جمعی کثیر از طلبه علوم معقول و منقول به مُدَرِّس آن حاضر گشته استفاده علوم می‌نمودند و از افادات علیّه‌اش مستفید و بهره‌مند می‌گشتند».

از آثار امیر فخرالدین که به زبان‌های فارسی و عربی نوشته شده است می‌توان به *آداب البحث و المناظرة* (۹۵۸ق.)، *حواشی بر شرح تهذیب المنطق* علامه دوانی، *حاشیه بر شرح میبدی بر هدایة الحکمة ابهری*، *تفسیر آیه الكرسي* به فارسی، *جوابات السماکی*، و *حواشی فخریه بر تجرید* (یا *حواشی بر شرح تجرید العقاید قوشچی*) اشاره کرد که این اثر اخیر به اثبات الله نیز شهرت دارد و در سال ۹۵۲ق. به نام شاه طهماسب تألیف شده است. این رساله با نگرشی فلسفی به تفسیر آیه الكرسي پرداخته است.

فصلنامه نقد کتاب

میراث

سال اول، شماره ۳ و ۴
پاییز و زمستان ۱۳۹۳

۵۲

۲. تفسیر *سوره اهل آتی*، معزالدین اردستانی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.

مؤلف در قرن ۱۱ق. این رساله را به اشاره و راهنمایی استادش، محمد بن خاتون عاملی، نوشته و درباره شأن نزول این سوره و فضیلت آن و بحث‌های مرتبط با سخن گفته است.

۳. *رساله در عصمت اهل بیت (ع)*، محمد بن حسن شیروانی، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

این اثر در اثبات عصمت خمسة طیه بر اساس آیات ۵ تا ۱۱ *سوره انسان* (*سوره هل آتی*) بر پایه روایات مفسران شیعه و سنی است.

۴. *أنوار الهدایة*، علی بن حسین کربلایی، تحقیق: مهدی کرباسی.^۹

آیت‌الله سید احمد کربلایی (ره) (قرن ۱۱ و ۱۲ق.) از مشاهیر طریقه معرفت نفس است. از آثار سید احمد کربلایی (ره) اطلاع دقیقی نیست، اما نامه‌هایی از او به جا مانده که در کتاب *تذکره المتقین* تدوین شده است؛ همچنین مکاتباتی که بین ایشان و مرحوم غروی اصفهانی (ره) ردوبدل شده است و علامه طهرانی (ره) در کتاب *توحید علمی و یقینی* آورده‌اند. این مراسلات را علامه طباطبائی (ره) در حوزة قم تدریس می‌کردند و این اهمیت مطالب مراده شده را می‌رساند.

در این رساله، مؤلف ضمن تفسیر آیه ۱۶ *سوره ق* و آیه ۲۴ *سوره انفال*، بحث‌هایی مهم را در شناخت خداوند، توفیقیت اسماء و صفات الهی، تبیین واژه فقه، و حقیقت حکمت بیان داشته است.

۵. *تحفة العابدین*، محمدحسین گیلانی، تحقیق: محمدعلی مهدوی‌راد.

این اثر تفسیری بر *سوره حمد* است که در مقدمه آن، محقق از اهمیت این تفسیر و پیشینه نگارش‌های تفسیری و تفاسیر *سوره حمد* سخن گفته است.

۶. تفسیر آیه‌های ۸ و ۹ *سوره نجم*، سید محمد مهدی موسوی، تحقیق: محمدرضا فاضلی.

تفسیر مؤلف از آیه «عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى» آغاز شده و در «و هو بالأفق الأعلى» متمرکز می‌شود و تکیه بیشتر او بر تفسیر آیه «قَاب قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» است.

۷. ذریعة الوداد، محمد محسن گیلانی اصفهانی، تحقیق: محمد رضا فاضلی.

این اثر برداشت گونه‌ای از تفسیر حدائق الحقائق» معین الدین فراهی در تفسیر سورة يوسف براساس مشرب ذوقی و عرفانی است. محقق تصریح کرده است که برای برخی از روایات این رساله، هیچ مأخذی جز کتاب فراهی نیافته است.

۸. تفسیر آیه ۳۶ نور، محمد علی سنقری حائری، تحقیق: روح الله عباسی.

مؤلف در این مورد بحث می‌کند که «بیوت» در آیه، معنوی است نه مادی، و مراد از آن خانه‌های پیامبران و حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) است؛ او همچنین دیدگاه‌های دیگران در این باره را نقد کرده است.

۹. تحقیق لیلة القدر، مؤلف: مجهول، تحقیق: محمد رضا فاضلی.

مؤلف - که احتمالاً در قرن دوازدهم می‌زیسته - درباره لیلة القدر، فضیلت سورة قدر و تفسیر آن سخن گفته است.

بررسی مجموعه تراث الشیعة القرآنی:

۱. یکی از عناصر بسیار مهم هر پژوهش علمی توجه به روش تحقیق و استفاده از اسلوب صحیح آن است؛ به‌دیگر سخن، پژوهش در هر حوزه‌ای روش خاص خود را می‌طلبد. مجموعه حاضر تحقیق و تصحیح متون و نسخ خطی در آثار قرآنی است. هدف از تصحیح هر گونه متنی فراهم آوردن یک متن درست به‌زبان کتاب یا نویسنده، و چاپ و نشر آن اثر درست یا نزدیک به نسخه اصلی، برای خواستاران اثر است.

بر همین اساس، یکی از ویژگی‌های ارزشمند این مجموعه توجه محققان به روش تحقیق، و تصحیح متون برطبق اسلوب صحیح و رعایت قواعد نگارش متون علمی به‌ویژه در حوزه تحقیق و تصحیح نسخ خطی است.

۲. برخی از ویژگی‌های ظاهری مثبت این کتاب عبارت‌اند از: داشتن فهرست تفصیلی علاوه بر فهرست اجمالی، قلم مناسب متن، ادبیات روان، و اعراب صحیح آیات قرآن.

۳. این مجموعه را می‌توان در حکم دانشنامه‌ای دانست و از این نظر نیز ارزشمند است. مدخل‌های این دانشنامه، شامل کتاب و رساله‌هایی است با موضوع تألیف‌های قرآنی علمای شیعه که به‌صورت تحقیق متون خطی و از منبع اصلی تأمین می‌شود.

۴. این مجموعه به‌زبان عربی عرضه شده است. از آنجا که زبان فارسی بستر مناسبی برای ترجمه متون عربی است، شایسته است این مجموعه را مترجمان فرهیخته به‌زبان فارسی نیز ترجمه کنند تا در اختیار علاقمندان فارسی‌زبان قرار گیرد.

۵. در خاتمه، این اثر ارزشمند و قابل تقدیر بوده و علاوه بر حفظ و احیای متون ارزشمند، منبع مفیدی برای پژوهشگران در این حوزه، به‌ویژه دانشجویان و طلاب علاقه‌مند است.

پی‌نوشت

۱. تفسیر المیزان، جلد ۷، ص ۳۱۹.
۲. ترجمه از عزت‌الله فولادوند.
۳. السحاب المطیر فی تفسیر آیه التطهیر، ص ۳۴۱.
۴. محمد بن ابراهیم بن زین العابدین نصیری، دستور شهریاران، باتصحیح محمدنادر نصیری مقدم، ص ۲۷۳.
۵. فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۳، ۲۱۹.
۶. نور در کیفیت منافش و ضد ظلمت است و اطلاق آن بر خداوند محال است.
۷. فخر رازی، شرح اسماء الله الحسنى (لوامع البینات فی الأسماء والصفات)، مقدمه و تحقیق طه عبدالرؤوف سعد، منشورات مکتبة الکلیات الازهریة، ۱۳۹۶ق، ص ۳۴۶؛ نیز بنگرید به: فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۲۳، ص ۲۲۳.
۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، منشورات مکتبة آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۱۴۲.
۹. مقاله‌ای با عنوان این رساله، أنوار الهدایة، علی بن حسین کربلایی، در نشریه آفاق نور؛ فصلنامه علوم قرآنی، سال سوم، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۳۸۶، منتشر شده است.

منابع و مأخذ

۱. رازی، فخرالدین محمد بن عمر، شرح اسماء الله الحسنى (لوامع البینات فی الأسماء والصفات)، مقدمه و تحقیق طه عبدالرؤوف سعد، منشورات مکتبة الکلیات الازهریة، ۱۳۹۶ق، ص ۳۴۶.
۲. فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۲۳، ص ۲۲۳.
۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، منشورات مکتبة آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۱۴۲.
۳. فصلنامه علوم قرآنی آفاق نور، سال سوم، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۳۸۶. ●